

J. F. DOMÍNGUEZ DOMÍNGUEZ (ed.), *Benito Arias Montano. Correspondencia. Tomo I (1560-1570)*, Madrid, Ediciones Clásicas, 2017, 765 pp. ISBN 978-84-7882-829-6.

L'obra que ressenyem suposa una primera contribució per a l'edició de la producció epistolar de l'humanista Benito Arias Montano, un dels principals representants de la intel·lectualitat espanyola de mitjan segle XVI. Aquest volum, que cobreix el decenni 1560-1570, fixa un llindar no gens freqüent dins les edicions filològiques dels últims anys per la cura editorial: tapes dures, excel·lent paper, tipografia nítida i generosa, extrem zel pel que fa a la revisió dels textos, il·lustracions abundoses, en suma, un gran projecte editorial que situa Ediciones Clásicas a un lloc de privilegi dins el gremi espanyol.

Els criteris editorials emprats per l'autor responen als usos més recents. L'aparat crític està disposat en un doble cos ¹, un de primer dedicat a l'assenyalament de les fonts emprades per Arias Montano, i un segon on hi ha les indicacions de caire pròpiament textual. El manteniment del text original –condició *sine qua non* de tota edició crítica–² permet pel que fa al corpus epistolar en castellà un magnífic atansament a la llengua de l'època, oimés quan es tracta de cartes on l'autor pot expressar-se amb una certa llibertat i sense l'encarcament propi de la correspondència oficial. Al pla editorial de Domínguez cobra una posició central la riquesa dels índexs, que juntament amb la numeració del text facilita tota mena de consultes.

L'aparat de notes és riquíssim, i la seua sola presència un bàlsam per als filòlegs d'aquest segle, perseguits per la dèria d'eliminar les notes a peu de plana o si més no reduir-les a la mínima expressió. Les més de dues mil notes –que no farem molt curt?– mostren la necessitat d'aquesta eina oportunitíssima i de la màxima eficàcia, que els sistemes anomenats *de citació francesa* i *de citació americana* han esporgat per a descans dels ignorants. Fidel al seu estil precís i breu, Domínguez concentra a les notes una

¹ A. Salvatore, *Edizione critica e critica del testo*, Roma 1983, pp. 32-33. Bons exemples d'aquest primer aparat sobre la recepció de motius literaris es troben a les pp. 492 i 508.

² Edicions que no en són pas, n'hi ha, cf. p. 57, n. *, sobre la publicació de Jiménez de la Espada.

saviesa fruit de la lectura pausada i fèrtil de tot d'humanistes del XVI, i amarada d'una sòlida base en el coneixement de la llengua i la literatura llatines, clàssiques, medievals i renaixentistes. La riquesa i bonesa de la informació proveïda per l'autor fa que algunes de les notes esdevinguin autèntics articles, que sovint tenen molta més substància que molts dels que publiquen les revistes especialitzades (cf., p.e., p. 511, n. 10). El fet que el text d'unes notes reenvii a d'altres, quelcom garantit per una edició acuradíssima, estalvia repeticions i reforça la comprensió del contingut.

Completa l'edició un aparat d'apèndixs, fins a dotze, amb una carta anònima i una altra de naturalesa dubtosa, materials diversos sobre les comeses d'Arias Montano en relació amb la Bíblia Políglota i la Bíblia Règia o els assumptes de Flandes, el llistat de cartes del savi extremeny no localitzades encara i pertanyents al mateix període, a més de taules cronològiques. Segueixen un abundós capítol bibliogràfic, i quatre índexs: dels corresponsals d'Arias Montano, onomàstic, de citacions clàssiques i de citacions bíbliques.

La traducció dels textos llatins té com a resultat una versió literal entenedora i fidel³, que reproduïx l'estil i el to d'Arias Montano a cada carta. Amb l'autoritat del precepte *in corrigendo sis leuis* Domínguez acut al recurs de l'elegància amb potser un punt d'ironia per a la correcció dels errors dels seus predecessors (pp. 39, 55, 275, p.e.). Lliçons de bona llatinitat es troben arreu de l'obra⁴.

Per a l'estudiós de la història política el volum que ens presenta Domínguez aporta un ingent arsenal de dades per a l'avaluació dels governants de l'època. El decenni entre el 60 i el 70 contemplava la rebel·lió de Flandes, tan brillant al pla militar com desastrosa en termes de gestió política d'un conflicte colonial; l'inici d'una cursa econòmica que només podia dur a la fallida, a causa de l'ús indiscriminat dels recursos a la devaluació i al deute; la concentració de tota mena de poder en una aristocràcia i una alta jerarquia eclesiàstica cada cop més allunyades dels models europeus; i la reorganització de l'ensenyament universitari per a fer-ne una mena d'escola de l'administració, en detriment d'afavorir la

³ Un exemple: *el amor no sufre la tardanza per a impatiens morae amor est* –amb harmonia imitativa inclosa–, carta 38, § 1, pp. 250-251. Per a *vitiligator* s'adopta la molt escaient solució *buscapleitos* (carta 61, pp. 414-415).

⁴ Unes poques mostres: p. 55, n. 1; p. 493, n. 1.

formació dels millors i el progrés social. En aquest context, amant amb les dues greus xacres dels conflictes de religió al pla de la psicologia col·lectiva⁵, i de l'aplicació de la moral del *pícaro* al de la psicologia individual, Arias Montano explica, raona, informa, amaga de vegades, suggereix o ras i curt calla. El lector, tanmateix, no ha de témer cap manipulació, per minsa que fos: l'editor deixa clar que *nosotros en esta edición sólo damos crédito a los documentos* (p. 59, n. 9). La bona feina de Domínguez precisa tot de temes no ben coneguts o deguts a la mera hipòtesi (cf. p.e. pp. 154-155, n. 1; p. 201, n. 7).

L'estudiós de l'humanisme trobarà força elements per a gaudir de l'obra. De fet, gràcies a les extenses i sobre tot ben documentades notes de l'editor tenim una visió molt exacta de les vicissituds, dels projectes, de les relacions i dels problemes dels humanistes europeus de l'època. No hi fa res el caire ben divers de l'epistolari d'Arias Montano, que tant s'adreça al rei espanyol o al duc d'Alba, amb els quals la carta adquireix la condició d'un document públic, com a companys seus d'estudi, a la vella amistat dels quals pot confiar l'expressió de sentiments absolutament personals, com quan es queixa a Gabriel de Zayas que la pèrdua d'un vaixell on li arribaven presents enviats per sa mare l'ha privat de la darrera mostra d'afecte *de quien tam bien me quería* (p. 170). Els apunts de Domínguez, com a part d'una recerca de llarga trajectòria, inclouen indicacions de futures investigacions, com ara la relació d'Arias Montano amb Daniele Barbaro (p. 95, n. 1).

Ja hem comentat més amunt l'interès en ell mateix del text de les cartes en llengua nadiua. Un exemple del ric idiolecte d'Arias Montano val per mil explicacions: *Los que aparté en Breda, aunque son pocos, costaron más de dos mill escudos a escriuir e iluminar, y por ser, como digo, tan perfettos originales, no tienen precio. No he querido explicar aca tanto esto por no ponerles más dentera*

⁵ Que Daniele Barbaro preguntí de l'impressor Heronymus Cock *utrum a catholicis stet an in cathedra pestilentia sedeat* (carta 20, § 22, p. 164) ja ens val com a evidència de la maniquea agressivitat a què personatges destacats estaven lliurats sense ambigüitats. El mateix prelat d'Aquileia deixa anar el següent (carta 31, § 9, p. 220): *Valeant Erasmi, Bucerí, Melancthones [sic], Calviní et reliqui porcorum greges, et in mare inferni a malis spiritibus acti sese nunquam inde emersuros proiciant!* En nota a la carta 61, p. 411, n. 7, l'autor ens ofereix un llistat no exhaustiu amb impressors condemnats al concili de Trento i els seus epígons judicials, entre els quals figuren, per exemple, Henri i Robert Étienne.

a los que pretendent detenerlos por acá⁶. Hi afegirem les escaients explicacions de Domínguez en matèria d'etimologia (pp. 209, nn. 50 i 51), o la presència d'alguns barbarismes⁷.

De la convergència de les diferents perspectives amb què es pot abordar la biografia d'Arias Montano –com a home de ciència, com a home de cort, com a creient, com a persona–⁸ surt un fidelíssim retrat que ens parla de les amistats en declivi o en alça, casos respectius de Serrano i de Plantino, de les seues importants responsabilitats dins l'administració colonial establerta a Flandes i Valònia⁹, trista predecessora de les més humils, però igualment servils, que segles a venir han exercit Torrente Ballester i Cela Trullock, i de la sensació d'inseguretat i de manca de control sobre el complex procés d'edició dels textos bíblics¹⁰. La querella amb

⁶ Carta 30, §§ 16-17, p. 202.

⁷ A la carta 70, § 2, p. 485, *mancando* és un clar gal·licisme; a la carta 79, § 1, p. 534, *acquisto* és un italianisme.

⁸ Deliciosa la recepta farmacològica (carta 34, p. 238) en relació amb una situació singular que sembla presa d'una comèdia o novel·la. Interessant també la martingala empescada per Arias Montano per a afavorir Plantino (carta 49, p. 327, n. 6).

⁹ Vegeu p.e. p. 43, n. 9; p. 47, n. 18; p. 193, n. 12; p. 477, n. *. A la carta 13, § 30-31, p. 111, Aras Montano adreça al rei Felipe II la seua diagnosi sobre el clergat flamenc: *Todos los más de los eclesiasticos han sido por la menor tacha ignorantes e inutiles para el ministerio en que estauan puestos. Y no pudiendo, o no queriendo los que podian, vsar fielmente vnos de pastores y otros de perros fieles y cuydadosos para guardar, defender y apacentar el ganado que por Dios y su Yglesia y principe les era encomendado, sino durmiendo ellos o buscando y trattando sus commodidades dieron largo lugar a que entrassen ladrones con profession de pastores y lobos con nombres de perros, los quales en tocando con solo el huelgo a las ouejas les pegauan rabia y las hacian boluer contra los perros y pastores primeramente etc.* A la pàgina següent llegim la prescripció: (...) *echados de la tierra parte de los autores y trujamanes destos alborotos, y parte –los que más culpados fueren- castigados con exemplo conforme a iustitia, los que fueron induzidos, forçados o engañados (...) entiendan y conozcan el bien que se les haze y queden hostigados para adelante.* Es tracta de la mateixa política de denúncia i persecució del clergat –i d'altres grups socials d'influència sobre el comú-, prèvia a la seua eliminació o neutralització, que desplegarà al País Valencià el patriarca Ribera sota l'excusa de les rebel·lions dels moriscos. Encara, a la perspícua carta 61, § 5, p. 478, Arias Montano sentència contra els flamencs que *en esta tierra (...) ninguno se abstiene de hablar y escriuir lo que se le antoja, que no es como en España, obedecer y callar.*

¹⁰ A la carta 23, § 8, p. 171, Arias Montano li diu a Gabriel de Zayas el següent: *He sabido que en Alemania los erejes hauian comenzado a imprimir vna Biblia trilingüe, con traducciones de ruines autores etc.* Sobre els recels, les enveges i les insídies entre els humanistes, vegeu l'obliteració de Masius a la carta 56, p. 379, n. 10.

Darmàrios, tot un personatge dins el comerç i el tràfic libraris de l'època, adopta el regust d'un episodi de novel·la picaresca¹¹.

D'una obra com aquesta sembla sobrer d'assenyalar errades ocasionals, fruit sempre d'una elecció per a la qual hi haurà si més no tants criteris de reprovació com de recolzament. Pensem que pot induir a error el manteniment del glossònim *flamenco* (p. 515, n. 13) per a la llengua que ja coneixem sota la doble denominació de *neerlandès* o *holandès*. Potser a la carta 8 la grafia del cognom *Noncarmes* es deu a una mala lectura de l'original *Noircarmes*, perfectament plausible des del punt de vista paleogràfic. Si la lectura és correcta, aleshores l'error és del mateix Arias Montano, en tractar-se d'una carta autògrafa. Sense cap de lloc per a una crítica a la tasca editora, les nostres *notulae* toquen només qüestions molt menors: la identitat de l'hebreu tessalonicenc al·ludit per Arias Montano com a José Amado (carta 15, § 15, p. 125) s'haurà de cercar sota el nom de Ἰώσηπος Ἀγαπητός; l'obra ressenyada com a *Les Chroniques de Dom Pedro* (carta 30, p. 215) apunta a un text portuguès prou difós al segle XVI en format de manuscrit, però aquesta *Crónica de el-rei Dom Pedro* no sembla haver estat publicada fins al segle XVIII¹²; *Les cheualiers fameux* (carta 30, *ibid.*) sembla també clar, en al·lusió o als nou de la fama –Hèctor, Alexandre i Cèsar; Josuè, David i Judes el Macabeu; i Artur, Carlemany i Guifré de Bouillon– o al cicle artúric, amb l'inconvenient que tampoc no hem sabut trobar-ne obres impreses a l'època; a propòsit de la carta 88 podria suggerir-se l'alta probabilitat que Felipe Ruiz de la Torre y Mota sigui la persona a qui fra Luis de León dedica l'Oda X, *A Felipe Ruiz*, una de las més lloades del gran poeta agustí. Dins l'àmplia bibliografia utilitzada es troben a faltar sengles treballs de Xavier Gómez i Font, ambdós sobre la correspondència amb el botànic Clusius¹³.

¹¹ Cf. carta 16, p. 140, § 48: *Yo creo que él no hizo en su vida más mal empleo ni yo mejor.*

¹² T. Amado, «*Crónica de D. Pedro*», *Dicionário da Literatura Medieval Galega e Portuguesa*. Lisboa 1993, pp. 182-184.

¹³ X. Gómez i Font, «Las especies del Nuevo Mundo en la epistolografía de Clusius y los humanistas españoles del siglo XVI», en J. V. Bañuls Oller – J. P. Sánchez Méndez – J. Sanmartín Sáez (eds.), *Literatura iberoamericana y tradición clásica*, València 1999, 195-200; «Benito Arias Montano y el naturalista C. Clusius», en J. M. Maestre Maestre – E. Sánchez Salor – M. A. Díaz Gito – L. Charlo

En saludar l'aparició d'aquest primer volum de l'epistolografia d'Arias Montano ens felicitem també per la perseverança, *sine ira et studio*, del Professor Domínguez, ahora que fem vots per la felicitat continuïtat de l'edició. Així ho exigeixen l'interès dels textos per a la història de l'humanisme i per a la història política i social de l'època, i l'ἀκρίβεια amb què s'ha dut a terme la feina ecdòtica i filològica. –JORDI REDONDO. *Universitat de València*.

Brea – J. Galán Sánchez (eds.), *Benito Arias Montano y los humanistas de su tiempo I*, Mérida 2006, 85-90.